

Schaduwkeizers

De nummers twee in de hiërarchie van het Romeinse Rijk

In de geschiedenis van het Romeinse Rijk zijn de keizers de bekendste gezichten. Hun machtige positie en hun persoonlijkheden spreken nog altijd tot de verbeelding. Minder bekend is de rol van de mannen en vrouwen die naast of achter hen opereerden. Zeker in de late oudheid drukten deze 'nummers twee' hun stempel op het bestuur en de geschiedenis van het Romeinse Rijk.

Maurits de Leeuw promoveert aan de Eberhard Karls Universität Tübingen op een onderzoek naar de invloed van heilige monniken op de keizerlijke politiek in Constantinopel in de vijfde eeuw.

Rechterhand, 'éminence grise', 'schaduwpremier': de geschiedenis kent vele voorbeelden van personen die in het staatsbestel de tweede plek naast de hoogste politiek leider innemen. Deze 'nummers twee' kunnen in allerlei rollen opereren: in een officiële functie of op basis van persoonlijk gezag, met een ceremoniële status of als uitvoerende kracht, ondergeschikt aan de leider of in een dominante rol. Roemrucht zijn degenen die hun eigenlijke soeverein overvleugelden, zoals de Frankische hofmeiers en de Japanse shoguns. Tot de verbeelding spreken ook individuen als kardinaal Richelieu, die als eerste minister regeerde in naam van Lodewijk XIII, of Jozef Stalin, die in de jaren twintig vanuit de ondergeschikte functie van secretaris-generaal de macht over de Communistische Partij verwierf. Binnen onze eigen constitutionele monarchie is de macht van de oorspronkelijke nummer twee, de eerste minister van de koning, zodanig geconsolideerd en geïnstitutionaliseerd, dat we Mark Rutte en Willem-Alexander niet zinvol in een dergelijke machtsrelatie kunnen beschouwen. Uiteraard zou men voor Rutte als 'nummer één' dan wel weer rechterhanden, éminences grises of schaduwpremiers kunnen onderscheiden.

Het begint bij Augustus

Ook het Romeinse keizerrijk kende in zijn lange geschiedenis nummers twee. Vanaf de eerste keizer, Octavianus Augustus, horen we regelmatig over persoonlijke assistenten of favorieten van de keizers. Maar bovenal in de laatste twee eeuwen van het bestaan van het Romeinse Rijk (althans in West-Europa) speelden personen die zich rond de keizerlijke macht ophielden een prominente rol. Het vroege keizerrijk, dat naar de keizerlijke titel *princeps* ('eerste burger') ook wel bekend is als principaat, was in naam een voortzetting van de republiek. Binnen deze door Augustus 'herstelde' republiek vestigde hij zijn macht door een levenslange controle over een aantal cruciale republikeinse bevoegdheden en privileges, die zijn opvolgers na zijn dood overnamen. Om de risico's op serieuze tegenstand te beperken, werd de traditionele aristocratische klasse van de senatoren

uitgesloten van militaire bevoegdheden. Evenmin was er sprake van een vast 'republikeins' ambt dat als 'tweede' gold in de hiërarchie. Zo'n functie zou een te grote bedreiging vormen voor de keizerlijke macht.

De macht van de Romeinse keizer berustte dus op het gezag dat hem door zijn persoonlijke bevoegdheden toekwam. Voor zover personen in het vroege keizerrijk aanspraak maakten op de tweede plek in de hiërarchie, waren zij doorgaans in privésferen aan de keizer verbonden. Dit leidde tot ergernis bij senatoren: terwijl hun eigen politieke ambities en mogelijkheden werden gefnuikt, konden anderen tot de hoogste macht reiken zonder geijkte politieke carrière in de senaat. Dit was nog te billijken als zij ook van goeie afkomst waren of (door huwelijk) tot de keizerlijke familie behoorden. Maar dat een vrouw, een ridder (*eques*: de ridders vormden de elite zonder bestuurlijke ervaring en stonden dus in lager aanzien dan de senatoren) of zelfs een vrijgelatene politieke invloed kon hebben, beschouwden zij als een vreselijke perversiteit van het staatsbestel. Zo valt het te verklaren dat personen als Marcus Agrippa (vriend en schoonzoon van Augustus) en Lucius Annaeus Seneca (senator, filosoof en voogd van Nero) een overwegend positieve pers kregen als rechterhand binnen het keizerlijk bestuur. De invloed van vrouwen, met name echtgenotes, moeders en zussen van de keizer, was dubbel: onwenselijk vanuit traditioneel Romeins perspectief, maar psychologisch, in gunstige gevallen althans, te begrijpen. Zo zou Livia, Augustus' tweede vrouw, haar eigen zoon Tiberius meedogenloos ten koste van de nakomelingen van haar man naar voren hebben geschoven, maar toch ook een matigende invloed hebben uitgeoefend op de excessen van haar zoon toen deze eenmaal keizer was. Van ridders en vrijgelatenen, die als vertrouwelingen belangrijke militaire (de ridder Sejanus was een invloedrijke prefect van de pretoriaanse garde onder Tiberius) of administratieve (Claudius vertrouwde de vrijgelatene Narcissus de keizerlijke correspondentie toe) posities konden vervullen, waren alleen maar schaamteloze machtspolitiek en zelfverrijking te verwachten.¹

Porfieren beeld van vier tetrarchen op het San Marcoplein, Venetië. De twee oudere Augusti (met baard) leggen hun rechterhand op de schouder van hun Caesares om hun solidariteit en vertrouwen uit te drukken. Vierde eeuw na Christus.

¹ In zijn *Annalen* beschrijft Tacitus de geschiedenis van de Julisch-Claudische keizers vanaf de dood van Augustus tot de regering van Nero. Andere belangrijke literaire bronnen zijn de keizerportretten van Suetonius en het geschiedwerk van Cassius Dio.

2 In een enkel geval stelde een keizer weleens een medekeizer (meestal als Caesar) aan, veelal om zijn opvolging vast te leggen. Van 161 tot 169 regeerden keizers Lucius Verus en Marcus Aurelius samen.

3 De senaat bleef bestaan in de late oudheid, maar zonder politieke macht. De senatoren vormden bovenal een klasse van extreem rijke aristocraten; het consulaat was een eretitel waarmee de keizer vertrouwelingen (tegen een grote financiële vergoeding) kon huldigen.

Augusti en Caesares

Dit patroon zette zich voort na de Julisch-Claudische dynastie. Afhankelijk van de situatie konden verschillende vertrouwelingen een machtspositie achter of naast de keizer verkrijgen. Omdat zij afhankelijk waren van hun persoonlijke band met de keizer, konden zij zich echter vrijwel nooit in hun invloedrijke positie handhaven wanneer hun beschermheer stierf en een nieuwe keizer aantrad.² Dit veranderde structureel toen Diocletianus in 284 als keizer aantrad en de staatsinrichting hervormde met de invoering van de tetrarchie. In deze 'heerschappij van vier' heersten twee keizers tegelijkertijd als *Augusti*. De eretitel van Octavianus was de officiële keizerstitel geworden. Elk van beide *Augusti* wees alvast één troonopvolger aan (niet per definitie een familielid),

vier opperbevelhebbers te verdelen kon het risico op een aanval elders worden verkleind – althans, zolang de twee keizers en hun twee 'onderkeizers' solidair met elkaar bleven.

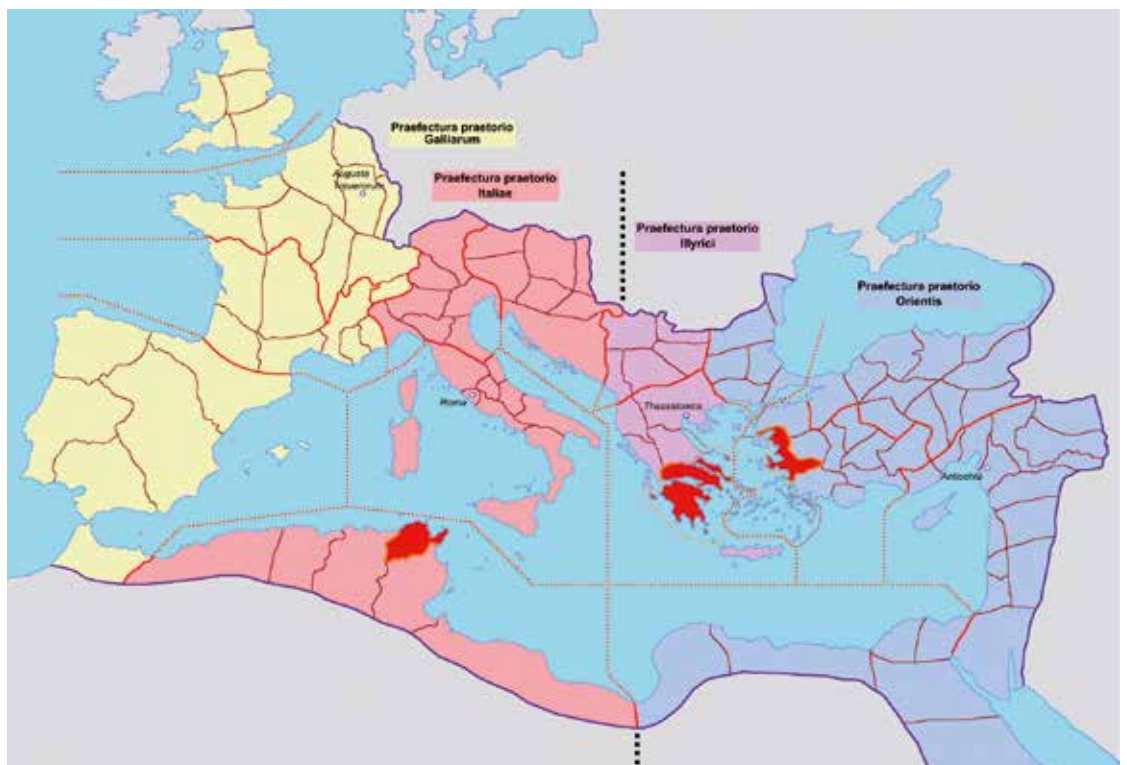
Deze solidariteit hield bijna twee decennia stand, tot de opvolging van de eerste twee *Augusti* in 305. De nieuwe *Augusti* (en hun zoons) konden moeilijk accepteren dat hun aangewezen opvolgers als *Caesares* niet per definitie een familielid waren. Dit leidde tot conflicten tussen *Augusti* en *Caesares*, die keizer Constantijn uiteindelijk in zijn voordeel zou beslechten. Constantijn was de zoon van een van de twee eerste *Caesares*, Constantius, die dus in 305 *Augustus* werd. Constantijn werd in eerste instantie gepasseerd voor de opvolging, maar op zijn eigen aandringen werd hij toch tot *Caesar* benoemd. Na de dood van zijn vader claimde hij met steun van zijn troepen ook de *Augustustitel*. Toen hij in 324 zijn laatste medekeizer versloeg, was hij na een periode van veertig jaar weer de enige keizer aan het hoofd van het rijk. De verspreiding van de keizerlijke macht die de tetrarchie had veroorzaakt, maakte Constantijn echter niet helemaal ongedaan. Voor zijn opvolging had Constantijn zijn drie zoons al tot *Caesares* benoemd. Na de dood van hun vader raakten ook zij weer met elkaar in conflict tot alleen Constantius II overbleef. Om de gelijktijdige dreigingen van Germanen aan de Rijn en de Sassanidische Perzen aan de oostgrens het hoofd te bieden, zag Constantius zich tot twee keer toe genoodzaakt toch weer een deel van zijn macht aan een van zijn neven als *Caesar* te delegeren. Na Constantius regeerden er nog slechts een aantal keizers zonder (gewenste of ongewenste) collega.

'In de periode van 375-425 werden zes keizers uitgeroepen die niet ouder waren dan achttien jaar – de jongste was nog maar een kleuter'

4 In haar boek *Child Emperor Rule in the Late Roman West, AD 367-455* (Oxford University Press, 2013) onderzoekt Meaghan McEvoy de regeringen van de kinderkeizers in het West-Romeinse Rijk.

5 Over de ondergang van het West-Romeinse Rijk (en de bepalende rol die generaals daarin speelden) bestaat een recent Nederlandstalig werk van Jeroen Wijnendaele: *Romeinen en barbaren. De ondergang van het Romeinse Rijk in het Westen* (Davidsfonds 2013).

die als soevereine *Caesar* over een eigen staf en bevoegdheden beschikte. De *Caesares* opereerden binnen dit systeem structureel als tweede mannen in de hiërarchie. Met dit nieuwe bestel hoopte Diocletianus een probleem op te lossen waarmee Romeinse keizers tijdens de zogenaamde crisis van de derde eeuw steeds waren geconfronteerd. Wanneer een keizer in een grensgebied ten strijde trok, roken buitenlandse én binnenlandse vijanden hun kans op een invasie of een opstand in een ander deel van het rijk. Door de macht over

De vier pretoriaanse prefecturen van het Romeinse Rijk, ingesteld door Constantijn.

Scheiding van machten

Minstens zo belangrijk als de gedeelde keizerlijke heerschappij waren de hervormingen die Constantijn binnen het bestuur van het rijk doorvoerde. Voortbouwend op een ontwikkeling die al eerder was ingezet, bracht Constantijn een scherpe scheiding aan tussen militaire en civiele ambten. De pretoriaanse prefecten, voorheen aanvoerders van de keizerlijke garde, werden onder Constantijn de hoogste civiele gezagsdragers. Binnen hun prefectuur, waarvan het rijk er vier telde, vertegenwoordigden zij het keizerlijk gezag op administratief, juridisch en financieel gebied. Voor het militaire commando waren generaals verantwoordelijk, in het Latijn bekend als *magistri militum*. Deze generaals waren doorgaans niet (geheel) van Romeinse afkomst en voerden in toenemende mate troepen aan die niet aan het rijk, maar aan hen persoonlijk gebonden waren. Ten slotte werden de functies in de directe (paleis) omgeving van de keizer in toenemende mate geïnstitutionaliseerd. Voortaan waren er vaste posten voor de chefs van de keizerlijke administratie en correspondentie (*magister officiorum*) en de paleishofhouding (*praepositus sacri cubiculi*). De eunuchen die de laatste functie doorgaans bekleedden, werden vaak met wantrouwen bejegend door de traditionele elite, die haar machtspositie door deze nieuwkomers bedreigd zag.³ Deze aanvoerders en bestuurders, die ook onder de opvolgers van Constantijn al invloedrijk waren, concurreerden in de tweede helft van de vierde eeuw steeds intensiever met elkaar om de tweede plek naast of achter de keizer. Ieder van hen beschikte vanuit zijn functie over een eigen machtsgebied, waarvoor zij in meerdere (de leiders van de paleishofhouding) of mindere (de generaals) mate afhankelijk waren van de gunst van de keizer. In de periode van 375-425 werden maar liefst zes keizers uitgeroepen die niet ouder waren dan achttien jaar – de jongste, Valentinianus II, was zelfs nog maar een kleuter van vier. Dit vergrootte de politieke speelruimte voor anderen. Waarschijnlijk was deze reeks 'kinderkeizers' mogelijk door de verspreiding van de keizerlijke macht die sinds Diocletianus was ingezet, waardoor het bestuurlijk belang van de keizer was afgenomen. In veel gevallen verzwakte de heerschappij van de kinderkeizers de keizerlijke macht verder. Kinderen konden immers slechts bij de gratie van een sterke man (of vrouw) achter de troon keizer worden en blijven. Bovendien bleek het voor degenen die opgroeiden tot volwassenen over algemeen niet eenvoudig om de soevereiniteit van hun voormalige gezagvoerder volledig over te nemen.⁴ Een vaste functie van 'regent' kende het Romeinse Rijk niet, dus bepaalden hoogwaardigheidsbekleders wie in naam van de minderjarige keizer het bestuur uitvoerde. Uiteraard ontstond daarbij regelmatig hevige concurrentie. Binnen deze

concurrentiestrijd om de tweede plaats hadden generaals doorgaans de sterkste positie. Met hun militaire commando konden zij immers hun eigen troepen inzetten om hun macht te laten gelden. Daarmee beschikten zij over een onafhankelijke machtsbasis, buiten de gunst van de keizer of hun positie in de bestuurlijke hiërarchie. Vooral in de westelijke delen van het rijk, die onder zwaardere militaire druk stonden dan de oostelijke, lag de macht in toenemende mate bij *generalissimo's* binnen en buiten Romeinse dienst.

Munt met daarop de beeltenis van de jonge keizer Honorius. De munt is geslagen tussen 397 en 402.

West en Oost

Vanaf 395 gingen West en Oost steeds meer hun eigen weg. In dat jaar leidde de opvolging van Theodosius de Grote door zijn twee jonge zoons, Honorius in het westen en Arcadius in het oosten, onbedoeld tot de definitieve scheiding tussen het Oost- en West-Romeinse Rijk. Vanaf dat moment drukten generaals in het westen hun stempel steeds sterker op de keizerlijke regering. Geleidelijk verruilden zij de positie van nummer twee voor die van nummer één in plaats van de keizer.⁵ Onder de tienjarige Honorius maakte generaal Stilicho het eerste decennium de dienst uit, tot zijn positie na een aantal militaire tegenslagen onhoudbaar werd, waarop Honorius (op advies van anderen) zijn executie beval. De inmiddels volwassen keizer trad echter niet op de voorgrond, maar liet het (militaire) bestuur nog steeds aan een ander. Wellicht was dit een verstandige keuze: door het vuile werk van de oorlog aan een generaal over te laten, bleef de keizer zelf bij tegenslagen buiten schot. Dit was mogelijk onbedoeld, als we de laetdunkende ►

Boven: Diptiek van Stilicho. Ter ere van zijn consulaat liet de invloedrijke generaal zichzelf als soldaat met zijn vrouw en zoon als Romeinse matrona en jongen verbeelden in dit ivoren tweeluik. Gemaakt in ca. 395. Kathedraal van Monza. Rechtsboven: Missorium van Aspar. Dit zilveren bord verbeeldt generaal Aspar en zijn familie. Net als het diptiek van Stilicho werd het vervaardigd ter gelegenheid van het consulaat, dat Aspar in 434 bekleedde. Gemaakt in 434. Bron: Nationaal Archeologisch Museum van Florence.

beschrijvingen in de bronnen over Honorius' zwakke karakter geloven. Na Honorius' dood in 423 kwam zijn neefje Valentinianus III als zesjarige aan de macht, bijgestaan door zijn moeder Galla Placidia, die zijn regering de eerste jaren leidde. Daarna namen de generaals het weer over. Generaal Aetius leidde met succes de overgebleven Romeinse troepen en hun bondgenoten in de strijd tegen de beruchte Hunnenleider Attila. In een poging zijn macht als keizer te herwinnen liet Valentinianus Aetius in 454 vermoorden, maar dit complot moest hij op zijn beurt na een jaar met zijn leven bekopen. Tijdens de snelle opvolging van Romeinse keizers na de dood van Valentinianus was generaal Ricimer een constante factor. Gedurende vijftien jaar schoof deze 'nummer twee' zijn eigen kandidaten voor het keizerschap naar voren. Ten slotte besloot generaal Odoacer dat hij geen keizer meer nodig had om zijn macht over Italië te laten geleden. Toen hij keizer Romulus Augustus – opnieuw een kindkeizer, verwijzend naar zijn jeugd noemden tijdgenoten hem spottend 'Augustulus', 'Augustusje' – van zijn troon stootte, stuurde hij de keizerlijke regalia naar de Oost-Romeinse keizer en riep zichzelf uit tot *Rex Italiae*, koning van Italië. In het Oost-Romeinse Rijk vonden gedurende de vijfde eeuw gelijksoortige ontwikkelingen plaats, al ondervonden de generaals daar meer obstakels om hun machtspositie te verstevigen. Terwijl Stilicho in de jaren rond 400 de onbetwiste leider binnen de regering van Honorius was, was de situatie aan het hof van diens broer Arcadius in Constantinopel erg veranderlijk. Binnen het

bestek van enkele jaren probeerden opeenvolgend de pretoriaans prefect Rufinus, de leider van de privéhofhouding (*praepositus sacri cubiculi*) Eutropius en de Gotische generaal Gainas de macht naast en namens de keizer te krijgen. Nadat de bevolking van Constantinopel op gewelddadige wijze de ingekwartierde troepen van Gainas de stad uit had gejaagd, vormde de civiele elite van het oosten een gesloten politiek front tegen militaire gezagsdragers. Tussen 400 en 450 vertegenwoordigden verschillende individuen de macht van de keizers in het oosten, maar geen van hen was een militair zoals Stilicho en zijn opvolgers in het westen. Waarschijnlijk droeg deze situatie bij aan de stabiliteit van de regering van Arcadius' zoon en opvolger, Theodosius II, die zonder serieuze oppositie maar liefst 42 jaar regeerde (408-450) – een jaar langer dan de beroemde Augustus. Dit cordon sanitaire tegen de legerleiding verdween toen Theodosius II in 450 onverwachts stierf door een val van zijn paard. Bij gebrek aan een mannelijke opvolger trad generaal Aspar naar voren als machtigste politicus van het oosten. Vanwege zijn Germaanse achtergrond en zijn afwijkende geloof kwam hij zelf niet in aanmerking voor het keizerschap. Zoals veel Germanen was hij een ariëers christen en het arianisme werd in Constantinopel als ketterij beschouwd. Dus schoof hij in 457 zijn relatief onbekende onderofficier Leo naar voren als keizer. Waarschijnlijk hoopte Aspar Leo in zijn macht te kunnen houden en het keizerschap voor een van zijn eigen zoons veilig te stellen door hen met Leo's dochters te laten trouwen. Leo bleek niet bereid Aspars marionet te zijn. Langzaam maar zeker bouwde Leo zijn eigen machtsbasis op, onder andere door generaals te bevorderen die een tegenwicht konden bieden tegen Aspar en diens familie. In 471 rekende Leo definitief af met Aspar door hem en zijn oudste zoon in het paleis te laten vermoorden. Waar dit voor Valentinianus III in het westen fataal was gebleken, wist Leo (vanwege dit gewelddadige complot later 'de slager' genoemd) zich met succes aan de macht van zijn nummer twee te onttrekken. Met het verdwijnen van Aspar als nummer twee aan het hof in Constantinopel was de macht van de oostelijke, Byzantijnse keizer, compromisloos veiliggesteld. ■